

HISTORY OF PHILOSOPHY

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.2.2

Yevhenii Sharko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4403-5796>

National Pedagogical Drahomanov University, Kyiv, Ukraine

THE SECULARIZATION OF POWER IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS CONCEPT OF FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE WORKS OF MYKHAILO DRAHOMANOV

Євгеній Шарко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ВЛАДИ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНОЇ КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ В ПРАЦЯХ М. П. ДРАГОМАНОВА

The article is devoted to the disclosure of Mykhailo Drahomanov views on the state-church relations of Western European countries, where the process of secularization separates freedom of conscience as the main of human freedoms. Examples of state-church relations in the countries of England, France, Spain and Venetian Republic, which allowed Mykhailo Drahomanov to systematically demonstrate the requirement to respect the specified level of individual freedom. The novelty of the study is the first attempt to substantiate the philosophical and religious concept of freedom of conscience of Mykhailo Drahomanov based on the creative work of the domestic author. The significance of the role of power for observing personal freedom in the conditions of the legal formation of society is shown. The connection between secularization and the possibility of the embodiment of freedom of conscience is noted, where Mykhailo Drahomanov reveals the contribution of the Reformation to the realization of the ideas of this right. The separation of the world and spiritual spheres, created on the examples of specific state and religious relations, allows better features of the formation of ideological freedom, which is impossible without taking into account religious freedom and freedom of conscience. The place of tolerance in a multi-confessional society is especially noted, which allows us to highlight the importance of tolerance in adhering to different worldviews. The need to observe freedom of expression in a society where any attempts to limit worldviews pose a threat to the development of society is reproduced. The need to adhere to worldview pluralism in society is linked to the possibility of the realization of basic human rights and freedoms. Reproducing the process of separation of the spiritual and secular spheres, in connection with the formation of freedom of conscience helps to avoid the risks of restricting freedom in modern society, where globalization and multiculturalism require the disclosure of historical preconditions for legal freedom of choice.

Keywords: freedom of conscience, freedom of thought, secularization, Reformation, clericalism, tolerance, Protestantism, Catholicism.

Постановка проблеми. М. П. Драгоманов системно розгортає процес секуляризації західноєвропейських країн, де, акцентуючи на різних варіантах державно-церковних відносин, показується той рівень спільності спрямованості соціуму, що допомагає виокремити основні умови

змін в суспільстві. Свобода совісті постає визначальним пунктом для уникнення обмеження індивідуальних свобод. Вимога дотримання терпимості відносно різних світоглядних позицій допомагає уникнути соціальних протиріч при зміні сфер впливу влади. М. П. Драгоманов показує особливості взаємодії спроб визначення сфер впливу в суспільстві, які не просто відображають процес секуляризації, а демонструють потребу втілення права свободи совісті на основі визначених умов, незалежних від будь-яких обмежень. Систематизація поглядів вітчизняного автора допоможе розширити розуміння втілення свободи совісті на теренах України.

Метою статті є дослідження процесу секуляризації влади, як визначальної умови для втілення свободи совісті, де погляди М. П. Драгоманова демонструють особливості різних прикладів значущості даного права.

Виклад основного матеріалу. Основу для розкриття ролі процесу секуляризації для формування повноцінного втілення свободи совісті складає творча спадщина М. П. Драгоманова, що завдяки методу системного аналізу, дозволяє розглядати сфери державно-церковних відносин та показує специфіку її функціонування відносно можливості втілення світоглядних свобод. Дана проблематика розглядається в працях: «Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии», «Свангельська віра в старій Англії», «Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі», «Про волю віри».

М. П. Драгоманов показує специфіку процесу взаємодії владних формувань у праці: «Борьба за духовну власть и свободу совести в XVI – XVII ст.». Процес секуляризації виводить на перше місце важливість визначення відносин між державою та церквою. Це визначення проходить через спробу державою перейняти ту частину влади, яку зосередила під своїм підпорядкуванням релігійно спрямована церковно-суспільна думка. Головним чинником суспільних трансформацій є Реформація, що проявила вектор зміни відносин держави та церкви, який був сформований середньовіччям. Правління церкви у світській частині суспільства постійно підкреслювало момент ідейної спрямованості релігійності, що відносно загальнолюдського рівня є безпосередньо пов'язаним із спробою визначення вектору спрямованості соціуму, де будь-який акцент на визначальній ролі релігії потребує підкріплення значимістю для загально світського рівня. М. П. Драгоманов показує приклади соціальних протиріч: «Представители народа германского жаловались, что духовные владеют двумя третями, а в некоторых местах – тремя четвертями земли, а между тем не хотят ничем пособлять светскому обществу для удовлетворения публичных потребностей... Сейм жалуется, что богатства духовные продолжают расти посредством обманов, шарлатанства...»¹. Актуалізація в суспільстві ідей соціальної несправедливості, що підтверджується прикладами наочно, налаштовує суспільство на пошук варіантів вирішення проблеми яка сприяє нерівності.

Реформація розглядається М. П. Драгомановим, як спроба корегування клерикалізму в сторону зменшення обмежень суспільства, але навіть найменша зміна в усталених нормах призводить до збільшення претензій до влади. Зрозуміло, що реформатори спочатку не мали на увазі зміну форми влади, все незадоволення було направлене на соціальну несправедливість, але соціальний фактор підкріплений загальною нерівністю веде до збільшення протистояння діючій системі: «...реформационные учения, особенно в устах Лютера и Кальвина, заключали в себе начала клерикализма, которые, будучи проведены логично, могли бы создать новую форму духовного господства ничуть не лучше римского. Опасность восстановления этого господства прошла только тогда, когда средневековые идеи были подорваны в корне, чего не имели в виду ни Лютер, ни Кальвин»². Дійсно, якщо розглядати початковий етап спроб показати поле змін, то реформатори відкрили суспільству шлях до розширення поля дій, оскільки невдоволення включало в себе масу аспектів, де наголошення на недосконалоості певної складової веде до значних змін у всій системі влади.

Розділення світського і духовного є складним процесом, що потребував визначення спрямованості претензій до минулої системи і чітке визначення кола змін. У зв'язку з цим, М. П. Драгоманов згадує «Аугсбурзьке віросповідання», яке сформувало проєкт, що сприяє секуляризації через виключення власності духовенства і переведення його в систему забезпечення державою. Таким чином формується система, яка виключає протистояння на підґрунті претензії стосовно належності до світської чи духовної частини: «Если логически провести принципы,

¹ Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные.* Київ: Изборник, 380.

² Там само, 384.

высказанные в приведенных выше словах аугзбургского исповедания о разделении области церкви и государства, то получается система полной свободы совести, полного отсутствия всякого не только духовного господства, но даже и покровительства государства над церковью»¹. Зосередження духовенства на релігійній проблематиці, а світська сфера, в свою чергу, залишається в підпорядкуванні держави, що сприяє остаточному втіленню секуляризації та становленню свободи совісті, через відсутність різких соціальних протистоянь.

Свобода вибору поглядів при будь-якій примусовості влади не може сформуватися виходячи із потреб суспільства, тому що втрачається перспектива корегування відповідно до суспільних потреб. Суспільні потреби включають в себе право вибору власних світоглядних позицій, а влада не може їх відтворити без прийняття основних принципів свободи. Те чого прагнули Лютер, Кальвін та Меланхтон, формуючи своє бачення негативних аспектів попередніх обмежень, не могла гарантувати зміна влади, яка орієнтувалась на свої цілі, що вели в іншу крайність: «Колебания в религиозной политике, гонения и войны, которые наполнили вторую половину XVI века, показали мыслящим людям среди протестантов всю опасность смещения областей веры и государства и побудили их провести логичнее те начала свободы личной и разделения области духовной и светской, которые были высказаны первыми реформаторами в дару борьбы против католицизма и которые были заслонены в первое время реформации при помощи некоторых из представителей светской власти»². Відповідно, етап проходження деформацій владної системи визначив основний напрям основи суспільства, де свобода направляється до індивіда, який визначає власні світоглядні позиції та керуючись своїми переконаннями, сам може реформувати суспільство.

М. П. Драгоманов показує, як в католицьких країнах з XVI по XVIII ст. відбувається процес осмислення зв'язку духовної влади та світських справ, де середньовічне розширення впливу духовенства зустріло противника у вигляді місцевої влади, яка поступово створювала розуміння організації суспільства посередництвом своєї участі. Така спрямованість поступової зміни уявлення про систему підпорядкування влади, де місце духовного впливу поступово розглядається у зв'язку з виключно релігійністю, веде до якісної зміни влаштування суспільства. Створення визначеної системи підпорядкування, де не існуватиме розділення суспільства на залежності від рішень різних інтересів, відносно релігійних чи світських посягань, відбуватиметься концентрація на внутрішньо суспільній перетвореннях. Це призведе до того, що навіть і в державах, де зберігатиметься авторитет церкви, можливість світської влади визначення контролю над суспільством, приведе до збалансування рівня свободи, який через потребу в самоорганізації, створить умови для свободи особистості.

Думка про те, що одна релігія сприяє цілісності держави, залишалась актуальною протягом значного періоду, незважаючи на всі зміни в системі відносин між державою та церквою. Формування умов для існування різних релігій в суспільстві потребувало реалізації повноцінного процесу секуляризації. З цього приводу М. П. Драгоманов зазначає: «...именно политика терпимости и разделения церкви от государства имеет свойство смягчать религиозные разделения и устанавливает мало-помалу связь между членами одного государства, хотя бы разных религий, которая может парализовать тяготение людей одной религии, но разных государств»³. Існування в суспільстві представників декількох релігій потребує врахування всієї важливості створення рівних умов для них. Зручна позиція для держави, коли вона визнає одну релігію, і, цим самим, спрощує умови політики стосовно релігії. Проте побічним моментом є утворення нетерпимого ставлення до інших релігійних традицій, оскільки, не існує належної рівності.

В державах, де католицька церква займала визначальне місце в релігійній сфері і претендувала на окрему привілейованість свого становища, існувала система залежності від релігійних впливів, що могла змінити тільки міцна місцева влада, яка відстоювала своє положення безпосередньо в протистоянні з папством. Для прикладу М. П. Драгоманов розглядає Іспанію XVI століття, де ультиматуми влади, дозволяли їй самостійно призначати осіб на духовні посади. З цієї сторони можна визначити, що у в католицьких державах існувала перевага світськості, але існування імунітетів і майна обмежувало становлення свободи совісті на загальному рівні. Момент існування сфер у їх роздільності і автономності, не дозволяє утворити таку спільність, що вестиме до цілісності і взаємодії в суспільстві. Суперництво світської і релігійної сфери, які претендують на визначальне

¹ Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные.* Київ: Изборник, 475.

² Там само.

³ Там само, 445.

місце в суспільстві, призводить тільки до збільшення негараздів, де протистояння лише збільшує обмеження свободи в соціумі. Духовна сфера намагається встановити рівень своєї автономності і забезпечити збереження свого становища, щоб підтримувати існуючий вплив на суспільство.

Ще одним яскравим прикладом державно-релігійних перетворень, на думку М. П. Драгоманова, є Франція XVI століття. Особливість французької духовної системи характеризувалась теоретичним підґрунтям, що здатне виконувати роль основи для всієї держави. Розглядаються духовно-світські перетворення у вигляді галіканства, яке вирізнялось своєю спрямованістю на формування окремої системи та нагадує протестантські відносини держави та церкви. М. П. Драгоманов зазначає: «Имея частное название, галликанство не есть однако теория, ограничивающаяся только Францией; она есть теория церковного устройства и отношения церкви к государству, которая собою всю жизнь церкви и которой, без сомнения, с падением светской власти пап, суждено играть на время первенствующую роль в католической церкви»¹. З цієї сторони, галіканство було особливою альтернативою для становлення державно-церковної системи відносин, що могло мати окремий варіант розвитку.

Незважаючи на тісний зв'язок влади і духовенства Франції вона визначалась незалежністю своєї влади, де будь-які посягання можуть призвести до різкої протидії. Становлення таких відносин потребувало відповідної реакції на будь-які спроби втручання католицького духовенства ззовні, що керуючись своїми інтересами формувало власну сферу впливу. Французька спрямованість на власні державницькі інтереси і правила, залишала за собою право керуватися власними законами, які надавали право відмінити проголошення папських булл та бреве. Аргументувалося це важливістю співставлення з діючою державною владою, яка потребувала визнання королів і парламентів. Становлення такої системи контролю релігійних впливів, дозволяло французькій світській владі визначати суспільство, як цілісну систему, де духовність знаходиться не окремо від суспільства, а в тісному зв'язку із рішеннями світської влади. Така різка спрямованість на державницьку політику створює умови формування цілісної соціальної сфери. Існування переваги державної влади над духовною, яке здійснили французькі мислителі, виокремило французьку визначеність стосовно питання розділення світської і духовної сфери. Формування уявлень людей у відповідності до своїх власних можливостей виводить їх на рівень усвідомлення своїх перспектив стосовно власної волі. Це тільки сприяло відокремленню та формуванню моменту можливої свободи дій людини, які все ж мали обмеження через можливі наслідки. Саморефлексії відносно меж власної свободи, дають можливість розглянути один із прикладів розмірковування про свободу французьким філософом Шарлем Монтеск'є, який зазначав: "немає слова, яке б мало стільки різноманітних значень і справило такі різні враження на розум, як слово «свобода» в усіх іпостасях свого вияву"². Існування традиції чітких пріоритетів дозволяло відокремлено позиціонувати власні інтереси, що поступово встановлює визначену модель для становлення індивідуальної свободи.

Проблема для досягнення свободи совісті, на думку М. П. Драгоманова, заключається в тому, що модель відносин між державою та церквою, яку сформувало галіканство, не могла визначатися повним розділенням. З однієї сторони, католицька традиція визначає прийняття будь-яких рішень папства, з іншої, акцент на важливості рішень місцевої влади ставить протиріччя відносно остаточного позиціонування розділення впливу. Орієнтованість на ситуацію в суспільстві несе масу позитивних аспектів, але не створює остаточної можливості втілення свободи. Визнання переваги світської влади, теж неможливе через належність до католицької традиції, яка виключає можливість відмови від авторитету папства. Виникає ситуація невизначеності, де рішення вибору втілення остаточної свободи совісті ускладнюється умовами належності до релігії, яка не дозволяє прирівнювати себе до інших. Це призводить до остаточного ускладнення соціального стану: «Хорошо говорить в теории, что области церкви и государства вполне разделены, не трудно их и разделить, но только ставши не на точку зрения католических духовных. Духовенство католическое не может, оставаясь вполне католическим, признавать свободу и равноправность вероисповеданий, свободу мнений, а между тем признания это для государства в XVI в., стало существенно необходимым, ибо только при этом условии и возможно стало водворение мира в государствах Западной Европы»³. З цього боку, у Франції існували чітко визначені релігійні напрями які не признавали остаточної свободи совісті:

¹ Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные.* Київ: Изборник, 463.

² Драгоманов, М. П. (1918). *Про волю віри.* Нью-Йорк.

³ Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные.* Київ: Изборник, 413.

ні єпископанці, ні ультрамонтани, ні галіканці, не признавали рівність віросповідання, оскільки, це могло призвести до втрати державної релігії, Привілейованість положення і залежність від умов свого стану привело французьке суспільство до межі, де потреба признання свободи мала невіршену проблему, яка поступово проявлялася у своїй важливості.

М. П. Драгоманов відзначає приклад Венеції XVI століття, яка будучи католицькою державою, завжди зосереджувалась на своїх внутрішніх суспільних особливостях, де державно-церковні відносини залишались важливішими, навіть за авторитет папства. Венеція відзначалась політичною спрямованістю на підтримку авторитету держави, що орієнтуючись на власні потреби, виходить із світських пріоритетів впливу. Особливо показово є суперечка з Павлом V, яка стала показовою у зв'язку із протистоянням державних і релігійних спроб впливу.

Венеціанська республіка виходила із інтересів орієнтованих на їх місце перебування, де вплив католицької влади знаходиться на рівні залежності від місцевих рішень. Розвивалась і свобода думки, що проявлялось у виході літератури, яка не відповідала переконанням католицької традиції. Доповіді папству відзначали світську перевагу, яка проявлялась у перевазі над духовним впливом. Суперечка Павла V і монаха Паоло Сарпі, що представляв Венеціанську республіку, стосовно імунітету духовних представників, викликала протиріччя, яке показало особливості уявлень взаємодії держави та церкви. Католицька влада визначала те, що навіть вбивство не може бути причиною засудження світською владою духовних представників. Позиція венеціанського уявлення аргументувала державну перевагу в даних питаннях, що призвело до відлучення папством республіки, де остання, ставлячи інтереси спільноти в своїй юрисдикції, протиставлялась уявленням католицької влади стосовно межі впливу.

Полеміка стосовно впливу папства на світську владу поставила важливе питання, яке показувало рівень можливої залежності суспільства від рішень спрямованих на його зміну. Визначення Павлом V заборони законів, які закріплювали світську владу основним індикатором можливих змін в суспільстві, тільки посилювало позиції розділення держави та церкви. Булла про відлучення не була оголошена, а позиція стосовно своїх уявлень про межі духовного значення залишились сталими.

Актуалізація питання співвідношення можливих впливів пануючої католицької традиції та державних спроб організувати власну суспільну систему показала реальну ситуацію, що відзначалась претензіями на визначальну роль у прийнятті рішень. Спроба повного обмеження Венеції в релігійній діяльності не зустріла підтримку інших держав, яка б дозволила встановити послідовну систему контролю над державною владою в країнах. Це стало прецедентом для визначення державами власної позиції владних інтересів і зв'язку із посяганнями на владу папством. Незважаючи на те, що ситуація вирішилась обмеженням релігійної сфери Венеції через покарання її духовних представників, дане протистояння є показовим для розкриття меж взаємозв'язків держави та церкви.

Протягом XVI–XVIII століть відбувається процес, який в переважній більшості призводив до протистоянь і релігійних переслідувань. Рівень релігійних протиріч проявлявся навіть всередині протестантизму, де навіть між лютеранами і кальвіністами виникало протиставлення. Така роздробленість реформаційного процесу, тільки сприяла ускладненню процесу визнання державою релігійних напрямків. Зв'язок із політичною ситуацією, через існування суспільної актуальності релігійних думок, розкривав всю значимість релігійних протистоянь. Вони доходили до масштабів громадянсько-релігійних війн. М. П. Драгоманов визначає ситуації спрямовані на зміни, він зазначає: «Этот знаменитый коллоквиум в Пуасси (1561 г.) и речь, которую держал на нем канцлер Лепиталь от имени правительства представляют весьма прогрессивную для своего времени попытку. «Оставим, – говорил канцлер, – оскорбительные клички, которые мы даем друг другу, и будем христианами и французами»; слова эти показывают, насколько ушло уже общество от средневековых понятий, но все-таки оно даже в лице таких людей, как Лепиталь, не дошло до терпимости. Вместо того, чтобы признать за каждым свободу религиозных мнений и выделить церковные дела из политики, люди вроде Лепиталья хотели восстановления единства религиозного только посредством кротких мер и переговоров между католиками и протестантами, с тем чтобы обе стороны сделали взаимные уступки»¹. Радикальні зміни потребували умов відсторонення релігійної проблематики від важливих соціальних питань.

¹ Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные*. Київ: Изборник, 431.

При ситуації протиставлення в сфері, яка охоплює і світську і духовну складову, виникає загальносоціальний рівень боротьби, що максимально загострює суперечку.

Однією з показових форм влаштування системи державно-релігійних відносин М. П. Драгоманов розглядає Англію. Для дослідження зв'язку держави та свободи совісті, що розглядав М. П. Драгоманов, потрібно проаналізувати декілька важливих аспектів пов'язаних з цією проблематикою. Праця «Евангельська віра в старій Англії» є прикладом зображення низки особливостей державно-релігійних відносин, де розкриття особливостей релігійної історії показує формування свободи. М. П. Драгоманов розкриває через спроби взаємодії світської і релігійної сфери, де держава зі своїм підкоренням пануючої римо-католицької церкви показує шляхи співвіднесення один до одного. Вирішення проблеми підпорядкування певній релігії показано на прикладі Вікліфа та його спроб прирівняти релігійні привілеї на той рівень, який відповідає загальносуспільним порядкам: «Вікліф розпустив нові книжки, в котрих зачіпав, окрім справи маєтків і податків духовних, ще одну тоді дуже пекучу справу, про право свіцького суду над духовними особами»¹. Саме таке співвіднесення покликане розкрити той рівень свободи, що з часом може піднести на індивідуальну спрямованість для досягнення свободи совісті, де підсумовуватимуться спроби суспільства нормалізувати відносини.

Варіант протестантського відношення з державою, незважаючи на зміну орієнтирів відносно позиціонування свого вчення, теж залишається пов'язаним із переслідуваннями. В чому ж тоді відмінність католицького і протестантського варіанту? М. П. Драгоманов зазначає: «Только когда протестантское вероисповедание сильно раздробилось и в протестантских государствах власть политическая решительно освободилась от духовного влияния, протестантские общества определили католические религиозной терпимостью»[1, с. 80]. Закріпленість католицької традиції у владних структурах уповільнює процес відокремлення від владного впливу, де умова терпимості визначає обмеження впливу на інші релігійні напрямки. Процес переходу протестантизмом до відстороненого від влади відношення не міг зразу виключити католицьку зосередженість на відстоюванні власного місця. Звідси зміна претензій міжрелігійного протистояння проходила в залежності від відносин в конкретній ситуації. М. П. Драгоманов зазначає: «Раздробив церковный авторитет, подорвав традиционные учения, реформация дала толчок разнoverию, которое развилось до столь сильных размеров, что победить его не могла ни церковь, ни государство. Государству оставалось или преследовать разнoverие, или признать его, т. е. признать свободу совести, а следовательно разделение области веры и государства»². Свобода совісті є важливою умовою створення різноманітності суспільства, де релігія представляється різноманітністю уявлень, яка дозволяє розширити межі варіативності уявлень. Паралельно розвивається наукова традиція, що враховує ті переваги, які надала Реформація для особистості. Саме умова створення епохою Відродження альтернативи осмислення суспільних ситуацій, дозволяє поставити світські претензії нарівні із релігійним впливом. Претензія на максимальну свободу дій виокремлює сферу змін людського життя, де властиві людині уявлення визначають основу волі. Визначення сфери свободи совісті завдяки відтворенню М. П. Драгомановим різних варіантів осмислення свободи в її можливій варіативності актуалізується сучасним філософським розумінням – "свободи взагалі, свободи без власного імені"³. Існування духовного розділення не могло позбавитися від протистояння за визначальне місце в суспільстві. Потреба встановлення рівня контролю, для уникнення можливих наслідків, постає важливим аспектом відокремлення боротьби у безпечну для суспільства сферу. При будь-яких спробах визначити позицію релігійного напрямку, без врахування його основних характеристик, неможливо встановити ситуацію паритетності. Основна умова встановлення взаємодії з релігійними напрямками, є визнання свободи совісті. Лише при визнанні здатності функціонування в суспільстві декількох релігій виникає відділення можливої релігійної різноманітності, що поступово сприятиме стабілізації процесу формування цілісності соціуму на засадах толерантності відносно духовних позицій.

Висновки. Секуляризація влади в західноєвропейських країнах призвела до значних змін у суспільстві, де роль свободи створює умови відсутності протиріч, що дозволяє досягти визначеності

¹ Драгоманов, М. П. (1893). *Евангельська віра в старій Англії*. Женева: Українська друкарня, 5.

² Драгоманов, М. П. (1991). *Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии. Выбранные*. Київ: Изборник, 443.

³ Драгоманов, М. П. (1908). *Попівство й народний прогрес в Австрійській Русі (3 листа до галицького народовця. Листи до Івана Франка і інших)*. Львів, 53.

в регулюванні цілісною системою суспільства. Ця система вже не має окремої частини, де не виділялось чернецтво і церковна влада, яка окремо посідала місце в соціумі. Встановлення однорідності суспільства в переважній рівності, визначаючи можливий вплив на весь соціум, формує уявлення спільності. Відповідно, утворилася небезпека гегемонії світської влади і утворення цілковитого підпорядкування релігії під державницькі рішення. Але основа волі і свободи совісті, що була закладена реформаторами на індивідуальний рівень, дозволила утриматися від крайнощів її обмеження.

Поступове розкриття важливості визнання релігійної багатоманітності суспільства, на думку М. П. Драгоманова, створює умови того, що світська влада визнала можливість свободи совісті на поліконфесійному рівні. Така можливість виникає в ситуації утворення достатнього рівня суспільних трансформацій, що дозволяє дотримуватися умов прийняття змін в соціумі. Роль влади полягає в максимальному сприянні реалізації свободи совісті, що створює достатні умови для реалізації суспільної багатоманітності.

References:

1. Drahomanov, M. P. (1991). *Borba za dukhovnuiu vlast i svobodu sovesty v XVI-XVII stoletyy*. Vybrane [Struggle for spiritual power and freedom of conscience in the 16th-17th centuries. Favorites]. Kyiv: Izbornik. [in Russian].
2. Drahomanov, M. P. (1893). *Yevanhelska vira v starii Anhlii* [Evangelical faith in old England]. Geneva: Ukrainska drukarnia. [in Ukrainian].
3. Drahomanov, M. P. (1908). *Popivstvo y narodnyi prohres v Avstriiskii Rusi (Z lysta do halytskoho narodovtsia. Lysty do Ivana Franka i inshykh)* [Clergy and national progress in Austrian Rus (From the sheet to the galician narodovets)]. Lviv. [in Ukrainian].
4. Drahomanov, M. P. (1918). *Pro voliu viry* [About the will of faith]. New-York. [in Ukrainian].